

М.А. Никола Миновић
самостални истраживач
Чачак, Република Србија
mnikola2702@gmail.com

Оригинални научни рад
Original research paper
DOI: 10.5281/zenodo.6401182
примљено / received: 30.11.2021.
прихваћено / accepted: 21.02.2022.

Пчеларење као делатност зависног становништва средњовековне Србије (Према манастирским повељама)

Апстракт: Пчеларење је било једна од важнијих привредних грана у средњем веку, јер су добијани производи који су имали круцијалан значај за средњовековну популацију. Пре свега, од пчела је добијан мед, који је обилато коришћен у исхрани. С друге стране, восак је био артикал који је употребљаван у многим аспектима живота – за свеће, печате, воштане таблице, у медицини итд. Због огромне важности пчелињих производа владари и властела у средњовековној Србији сматрали су за сходно да, дарујући манастирима и црквама многа добра и привилегије, истим поклоне и пчелињаке, али и пчеларе који су се о њима старали. Такође, како су средњовековни достојанственици своје поклоне записивали у повеље, међу редове пергаментa или папира, данас је могуће створити уопштenu слику о пчеларењу у у средњовековној Србији.

Кључне речи: средњи век, зависно становништво, пчеларење, пчелари, пчеле, восак, мед, медовина, метохије, манастирске повеље.

За пчеларење Срби су знали још у својој прапостојбини, на шта упућује терминологија заснована на прасловенском речничком фонду.¹ Простор на ком

¹ Ђорђе Бубало, „Пчеларство“, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999), 606–608.

су се Срби населили на Балкану био је веома погодан за гајење пчела, пре свега због разноврсне медоносне флоре која је чинила богату пчелињу пашу, а затим и због повољне климе која је годила развоју пчеларења.² Све ово довело је до тога да је гајење пчела у средњовековној Србији било веома распрострањено.

У средњовековним документима сразмерно често се среће категорија зависног становништва која се старала о пчелама – *улијари*. Њихова главна, а врло често и једина обавеза била је гајење пчела и прикупљање пчелињих производа на поседима господара (световних или духовних).³ Многа властелинства су имала своје *улијанике*, тј пчелињаке, о којима су се старали пчелари (*улијари*).⁴ Иначе, у писаним документима српске средњовековне провенијенције постојање задужења везаних за пчеларење можемо пратити од времена првих Немањића, па све до пропасти српских земаља под влашћу Османлија.

Што се тиче пчелињака, они су се састојали од кошница. Према српској средњовековној терминологији, кошнице су називане *улии* или *улиште*, а употребљаван је и израз *трмка* или *трнка*.⁵ Њих су поседовали и нижи слојеви,

² Исто; Реља В. Катић, *Сточарство средњовековне Србије* (Београд: САНУ, 1978), 66; Ђуро Тошић, „Сточарство у средњовековној требињској области“, *Историјски гласник* 1–2 (1995): 41; Исти, *Требињска област у средњем вијеку* (Београд: Историјски институт САНУ, 1998), 164.

³ Ђорђе Бубало, „Улијари“, у: *Лексикон српског средњег века, 760–761*; Синиша Мишић, *Српско село у средњем веку* (Београд: Evoluta, 2019), 110–113.

О радним обавезама зависног становништва и значењу термина *работе велике и мале* детаљније у: Милош Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *Лексикон српског средњег века*, 609. За појединачне работе погледати: Никола Миновић, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народног музеја XLVI* (Чачак, 2016): 27–36; Исти, „Тврди град“: Градозиданије и градобљуденије као работе зависног становништва“, *Зборник радова Народног музеја XLVII* (Чачак, 2017): 7–21; Исти, „Риболов и лов као работе зависног становништва (према манастирским повељама)“, *Зборник радова Народног музеја XLVIII* (Чачак, 2018): 7–21; Исти, „Земљорадничке работе зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“, *Зборник радова Народног музеја XLIX* (Чачак, 2019): 25–40; Исти, „Земљорадничке работе зависног становништва у српским земљама средњег века (2. део)“, *Зборник радова Народног музеја L* (Чачак, 2020): 51–70.

⁴ Бубало, „Улијари“, у: *Лексикон српског средњег века, 760–761*; Мишић, *Српско село у средњем веку*, 110–113.

⁵ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912), 395, 507, 591, 613, 617, 627, 634, 636, 704. Детаљније о кошницама видети у: Ђорђе Бубало, „Кошница“, у: *Лексикон српског средњег века*, 317–318.

а за то су давали десетак својим господарима.⁶ Владари су, поклањајући манастирима многа добра, између осталог давали пчелињаке и пчеларе, да би они од њих убирали значајне приходе. Пчелиње производе могли су да користе за сопствене потребе, али и да их продају.

У средњем веку, баш као и данас, говорило се да пчеле имају пашу, односно да се пчеле или кошнице напасају. Остало је забележено: *...да кошнице напасају.*⁷ У грчком делу државе⁸ цара Стефана Душана на неким манастирским имањима за пчеле је плаћана пашнина, тј. накнада за коришћење паша на којима је напасана стока.⁹ Релативно слична ситуација владала је и у Дубровнику, у чијим документима је остало забележено да су пчеле, баш попут стоке, даване на испашу локалном становништву, махом словенског порекла.¹⁰

Гајење пчела захтевало је благу климу са богатим ливадама у долинама заклоњеним од ветрова, па је тако краљ Стефан Урош I поконио у периоду између 1243. и 1253. године¹¹ цркви Св. Богородице у Стону: *Друга улиаревина на Бистрици под планином.*¹² Не проналазе се тако често у документима места на

⁶ О реченом проблему видети у даљем делу текста.

⁷ Александра Фостиков, „Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“, *Стари српски архив* 13 (2014): 99.

⁸ Што се тиче поменутог дела државе првог српског цара, реч је о територији коју је Стефан Душан освојио од Ромејског царства. За речену тему исцрпно: Божићар Ферјанчић – Сима Ђирковић, *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005); Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 253–277.

⁹ Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара* (Београд: Српска краљевска академија, 1936), 49, 61, 91, 101.

¹⁰ Мишић, *Српско село у средњем веку*, 113.

¹¹ За време издавања ове повеље детаљније: Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку* (Београд: Историјски институт, 1985), 102–103.

¹² Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 601.

којима су се налазили пчелињаци. Због тога овај цитат представља драгоцену сведочанство описа природе српских земаља из половине XIII века.¹³

И супруга поменутог владара, краљица Јелена, приложила је манастиру Св. Николе на Врањини око 1280. године: *...улијаник на земљу црковну на Крушевици. И са улијаником дах Павла и брата му.*¹⁴ Из цитираног дела повеље следи да је краљица Јелена манастиру поклонила један пчелињак, и уз то два пчелара да се старају о њему.

Њихови наследници наставили су да прилажу пчелињаке и пчеларе. Тако је краљ Стефан Урош II Милутин у повељи издатој Хиландару¹⁵ поконио манастиру: *Захак на Бистрици и на њем улијаник с улијари, а имена им: Добрко; брат му Братослав, Брајен, Гнуса. И сим улијарем да не работе никојере ине, лише да су улијарије. И јако некоим временем погине улијаник, да га ти улијарије от себе постављају... Улијаник у Трновци, ниже Долње Ходче, а са њим два улијара.*¹⁶

Овај извор је врло драгоцен, јер пружа неколико веома занимљивих и вредних података. Као што се на основу наведеног може видети, краљ је манастиру приложио два пчелињака, и уз њих шест пчелара у два различита села. Краљ их је ослободио свих работа осим пчеларства. Међутим, дотични пчелари, којима су чак од заборава сачувана имена, били су дужни приликом угинућа пчела да обнове пчелињак о свом трошку. Њима је било у интересу да савесно обављају своју дужност, јер су у случају немара морали сами да поднесу терет обнове пропалог пчелињака.

¹³ Средњовековни људи су итекако обраћали пажњу на природу која их окружује. За речену тему детаљније прочитати: Јелена Мргић-Радојичић, „Средњовековни човек и природа“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Clio, 2004), 163–182; Jelena Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine zapadnog Balkana* (Београд: EQUILIBRIUM, 2013); Marko Popović, Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović, *Daily Life in Medieval Serbia* (Београд: Clio; Institute for Balkan Studies; SASA, 2016), 205–218.

¹⁴ Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 579.

¹⁵ За приближно време издавања ове повеље погледати: Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. 1, 1186–1321* (Београд: Историјски институт, 2011), 277–278.

¹⁶ Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 389.

Исти владар је и доцније наставио са праксом даривања, па је тако манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља приложио: *...селиште именујемо Дубравице ниже Тавора... И ту посадох улијара именован Добрена и с родом... а Добрен да рои улије црквије а не работе краљевству ми.*¹⁷ Као и у претходном примеру, и овде је Свети краљ¹⁸ приложио пчеларе и пчелињаке и ослободио их од свих обавеза, осим да брину о пчелињацима које је дао манастиру.

Краљ Стефан Душан је манастиру Св. Николе у Врању између 1343. и 1345. године поклонио: *И што има кошница у Јагнедници, што се од њих нађе – да узме игуман на славу светој Богородици хиландарској; пчелар у Гнедници, брат пчеларев Негослав, у Церовцу – брат му Радослав, и Војихна у Бањи и син му Руђа.*¹⁹ Краљ Стефан Душан је продужио манир својих предака да дарива манастире пчелињацима и пчеларима.

Кад се све горе изнето узме у обзир, могуће је доћи до закључка да су бројни владари из династије Немањић поклањали пчелињаке својим задужбинама. Поред тога, у повељама је записана и воља дародаваца да стручни људи, тачније пчелари, буду приложени манастиру, како би се на прави начин водило рачуна о пчелама. Штавише, за немар су биле предвиђене и санкције, а оне су се сводиле на надокнаду пропалог пчелињака. Прецизније, били су у обавези да нове пчелињаке *от себе постављају.*²⁰ Таква наредба имала је за циљ

¹⁷ Исто, 617.

¹⁸ Свети краљ је термин којим су потомци Стефана Уроша II Милутина називали свог славног претка. Примера ради, његов унук, цар Стефан Душан, наредио је да у хрисовуљи издатај Хиландару 2. V 1355. године буде записано: *...и виде хрисовуље деда царства ми, светога краља.* Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 430; Влада Станковић, *Краљ Милутин (1282 – 1321)* (Београд: Фреска, 2012), 142–144.

¹⁹ Смиља Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Стари српски архив 4* (2005): 77; Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења* (Београд: САНУ, 2006), 170.

²⁰ Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 389.

да примора пчеларе да савесно воде бригу о манастирским добрима, односно у овом случају о пчелињаку.

Поред тога што су властелинства и метохије поседовали пчелињаке и пчеларе, они су имали право убирања прихода са оних имања која су припадала подложницима који су живели на метохији, а који су у свом власништву имали пчелињаке. Приход од пчела се у средњовековним документима најчешће јавља под термином *десетак пчелињи*.²¹ Десетак је био натурална дажбина која је износила приближно једну десетину од плодова са земље, или као у овом случају од домаћих животиња.²² То је значило да су зависни људи били у обавези да дају сваку десету кошницу, тачније приходе од ње (восак и мед).²³

Приликом даривања манастира, владари су ослобађали зависне људе давања пчелињег десетка, али су ту обавезу, уместо пређашњим, морали да предају новим господарима, односно манастирима.²⁴

²¹ Исто, 407, 467, 591, 609, 767; Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)* (Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1926), 29; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 11, 49, 61, 91; Смиља Марјановић-Душанић, „Хрисовуља краља Душана о даривању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару“, *Стари српски архив* 2 (2003): 57.

²² Милош Благојевић, „Десетак“, у: *Лексикон српског средњег века*, 144–146.

²³ Исто.

²⁴ У неким документима јасно је наглашено да су зависни становници били ослобођени пчелињег десетка: Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 407, 467, 591, 609, 767; Марјановић-Душанић, „Хрисовуља краља Душана о даривању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару“, 57.

С друге стране, могуће је пронаћи забелешке да су поданици били разрешени обавезе давања десетка бившем господару, али није истакнуто о ком се десетку радило: Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 436, 455, 456, 583, 680; Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, 156; Раде Михаљчић, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Стари српски архив* 2 (2003): 89; Синиша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару“, *Стари српски архив* 4 (2005): 138; Исти, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Стари српски архив* 9 (2010): 78; Жарко Вујошевић, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Стари српски архив* 9 (2010): 117.

Поред свега поменутог, сачуване су и повеље у којима посебно стоји да су подређене категорије морале да дају црквама и манастирима део прихода од пчела: Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 636; Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до*

Први пут се десетак од кошница у српским земљама помиње у повељи коју је краљ Стефан Владислав издао манастиру Св. Богородице на Бистрици у периоду између 1234. и 1243. године.²⁵ Прецизније, у поменутом документу стоји записано: *И колико је људи у цркве, сваки да даје десети ули.*²⁶ Могуће је да се у српским земљама за давање десетка (укључујући и пчелињи) знало још у XI веку.²⁷ У повељама издатим манастирима владари су се махом одрицали овог дохотка, уступајући га манастирима.²⁸ Поред наведеног термина, среће се и *трмчани десетак*, тј. десетак од кошница.²⁹

Манастири су убирали приходе не само од својих пчелињака, већ и од оних који су припадали зависном становништву које је живело на метохији. Разуме се, десетак је могао бити узиман само оним људима који су поседовали кошнице, јер је држање пчела било добровољно.

Додуше, могуће је у писаним документима пронаћи и одступања од устаљене праксе. Рецимо, за разлику од осталих сачуваних примера, за бањску метохију њен ктитор је одредио: *Трнка (кошница) пета у току године, осим попу, свакоме да се узима.*³⁰ Обавезу давања сваке пете кошнице (тј. прихода од ње) на овом имању, од стране оних који су поседовали кошнице, може се објаснити тиме да је потреба за пчелињим производима била велика, а да је заступљеност

краја XV века), 29; Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, 151; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, *Стари српски архив 10* (2001): 90.

²⁵ За прецизније датовање ове исправе видети: Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, 166–167.

²⁶ Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 591; Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, 29.

²⁷ Милош Благојевић, „О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља“, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009): 152.

²⁸ Видети напомену број 24 и одговарајуће место у основном тексту.

²⁹ Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, 90.

³⁰ Михаљчић, *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, 145.

пчелара била мала на добру овог манастира.³¹ То посредно потврђује тезу да је гајење пчела било на добровољној бази.

Што се тиче броја кошница, макар и приближног, а које су поседовали манастири и зависно становништво, нема сачуваних података. Неким манастирима прилагани су људи чија је обавеза била да дају восак, а да није наглашено да су пчелари и није назначена количина воска. Реч је о хрисовуљи цара Стефана Душана манастиру Св. Арханђела код Призрена, која је издата између 1348. и 1354. године, у којој стоји заповест: *А ово су људи који дају восак: Кијчанци, Кутловићи, Белшут, Михо Брадел, Ђорђи Боличев зет, Марко Фечор, Драгош.*³²

С друге стране, било је случајева да је тачно наведена количина воска коју је требало предати манастиру. Наиме, цар Стефан Душан је поседима своје гробне цркве приложио властеличића Николу Утоличића, који је са својом мајком имао обавезу: *...да прилаже свећу на навечерје Арханђела сваке године педесет литри воска.*³³

Уколико се има у виду да је поменути Никола Утоличић са својом мајком давао 50 литара воска, и ако се на то додају приходи манастира од десетка, а такође од кошница које су му припадале, добија се оквирна слика која говори да су количине произведеног воска заиста биле знатне. Све то наводи на закључак да су оне далеко премашивале домаће потребе, па је добар део био изношен на тржиште.³⁴

Да је са убирањем прихода од феудалних подложника који су поседовали кошнице настављено и након расапа српских средњовековних земаља јасно сведоче османски писани документи. Наравно, само су се променили господари

³¹ Бубало, „Пчеларство“, у: *Лексикон српског средњег века*, 606–608.

³² Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003), 122.

³³ Исто, 129.

³⁴ Бубало, „Восак“, у: *Лексикон српског средњег века*, 103–104.

као убираоци прихода. Дobar пример изречене констатације може се пронаћи у катастарском попису за област Бранковића, који је спроведен 1455. године, дакле, у сам сумрак Деспотовине.³⁵

Затичући на овој територији бројна домаћинства која су поседовала кошнице, емир Мехмед II Освајач је за наведене прописао наплату ушура.³⁶ То је, узгред буди поменуто, био десети део (десетина), односно натурални или новчани порез у Османском царству узиман од пољопривреде, вртларства, виноградарства, пчеларства и рударства. Иначе, ушур или десетина од кошница (тур. *kovan* – пчелиње кошнице), односно од меда (ар. *'asel* - мед) јесте доходак који је предаван спахијама, као уживаоцима прихода са земље. То је био натурални порез, али је такође плаћан и новчано.³⁷

На овом месту ваља приметити и то да се у реченом османском попису налази приличан број података у вези са ушуром на пчеларство, што јасно упућује на закључак да је држање и узгој пчела био широко распрострањен на тлу територије која је некад припадала породици Бранковић. Важност поменутих података расте ако се узме у обзир да су прикупљени пре него што је поменута област заувек пала под власт Османлија, тачније, пре 1. јуна 1455. године, када је османска војска заузела Ново Брдо.³⁸

Додуше, упада у око чињеница да није у свим селима износ ушура био исти, што значи да количина произведених пчелињих добара није била једнака, односно да су људи на територији *Vilayet-i Vlk* поседовали мањи, тј. већи број

³⁵ За период Деспотовине детаљно: Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006); Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 92–213.

³⁶ Што се тиче доба владавине емира Мехмеда II Освајача исцрпно: Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968); Никола Ватен, „Успон Османлија (1451–1512)“, у: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран (Београд: Слио, 2002), 93–123; Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300 – 1600* (Београд: Утопија, 2003), 34–45.

³⁷ *Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*, priredili Hamid Hadžibegović, Adem Handžić i Ešref Kovačević (Sarajevo: Orijentalni institut, 1972), 356.

³⁸ Татјана Катић, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед* (Београд: Историјски институт, 2020), 27–29.

кошница. Наиме, јавља се податак о наплати ушура у износу од пет акчи,³⁹ па све до 170, што је највећи записани број.⁴⁰ Све у свему, када се подвуче црта, може се извући закључак да се није много променила ситуација у односу на претходне векове, јер су власници пчелињака наставили да дају десетину господарима земље на којој су обитавали.

У средњем веку владала је глад за пчелињим производима. Од пчела су добијани восак и мед, два веома важна артикла у животу средњовековног човека. Восак је добијан тако што се саће из кога је мед цеђен топио, а затим се под притиском процедио кроз платно или сламу.⁴¹ Постојале су и радионице у којима је сирови восак прерађиван у чисти, фини восак. Оваквих радионица било је и на тлу српских земаља (називане су *воштане куће*), а једну такву подигли су Которани на земљишту цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену. Њу је краљ Стефан Урош III одузео Которанима и дао је поменутој цркви, а то је било једино место у Призрену где је било дозвољено да се цеди восак.⁴²

Нарочито су манастири били заинтересовани за поменуте пчелиње производе, пре свега због воска који је употребљаван за прављење свећа, без којих није могао да се замисли хришћански култ. Примера ради, краљ Стефан Урош II Милутин је пиргу на Светој гори (није наведено ком пиргу, али највероватније оном у Хрусији) приложио три своја човека: ...*Ђурђица, Радослава и Продана и придодах их пиргу своје да буду пчелари, да буде свећа Спасу.*⁴³ Из цитираног дела повеље може се видети какав су значај имале свеће у средњем веку, када је владар нашао за сходно да посебно нагласи да је основна сврха ових

³⁹ *Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*, 13.

⁴⁰ Исто, 152.

⁴¹ Бубало, „Восак“, у: *Лексикон српског средњег века*, 103–104.

⁴² О реченом питању прочитати: Константин Јиречек, *Историја Срба II* (Београд: Научна књига, 1952), 171; Милица Николић, „Властелинство Свете Богородице на Љевиши“, *Историјски часопис* 23 (1976): 48; Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 68; Ђорђе Бубало, „Воштана кућа“, у: *Лексикон српског средњег века*, 104–106.

⁴³ Фостиков, „Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“, 99.

пчелара била да производе восак, како би речени пирг имао свеће (могуће да је поменути у свом комплексу имао и цркву). Додуше, постоји шанса да је део произведеног воска био ношен и у манастир Хиландар.

Поред употребе у обредне сврхе, свеће су коришћене и за осветљење.⁴⁴ Производњом свећа су се бавиле посебне занатлије – свећари, воштијери, али и апотекари.⁴⁵ Употреба свећа за расвету више је долазила у обзир код повлашћених категорија друштва, док је за зависно становништво то био луксуз. Они су просторије у којима су живели осветљавали уз помоћ ватре која је горела у огњишту. Због тога су, сасвим сигурно, многи патили од обољења очију.⁴⁶

Восак је употребљаван и у медицинске сврхе, затим за прављење печата или воштаних таблица за писање итд.⁴⁷ Восак је био извожен, у чему су велику улогу имали дубровачки трговци.⁴⁸ Према неким казивањима савременика, у дубровачком извозу из балканског залеђа восак је заузимао друго место, одмах после руда. До тога да восак буде један од главних извозних артикала могао је да доведе само велики број кошница и проивођача који су били у стању да вишкове износе на тржиште.⁴⁹

⁴⁴ Реља В. Катић, *Српска средњовековна медицина* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1990), 76.

⁴⁵ Бубало, „Воштана кућа“, у: *Лексикон српског средњег века*, 104–106; Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, 124.

⁴⁶ Детаљније о очним обољењима у средњем веку изазваним димом видети у: Катић, *Српска средњовековна медицина*, 76.

⁴⁷ Бубало, „Восак“, у: *Лексикон српског средњег века*, 103–104.

⁴⁸ Восак је био значајан извозни артикал још *за прве госпде*, како су записали становници Републике Св. Влаха. На то упућује и једно писмо које су управо Дубровчани упутили деспоту Стефану Лазаревићу, у ком стоји: *А што пише господство ти за наше трговце, да за прве госпде нису другу робу из Србаља извозили осим коже, воска и сирења...* Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1* (Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1929), 220.

⁴⁹ О извозу воска из средњовековних српских земаља видети у: Десанка Ковачевић-Којић, „О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника“, *Историјски часопис 18* (1971): 143–152; Тошић, *Сточарство у средњовековној требињској области*, 49; Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку* (Београд: DBR International Publishing, 1996), 208.

Главна средишта трговине воском у XIV и XV веку у Србији били су Призрен и Рудник, а у Босни Фоча и Горажде. Бубало, „Воштана кућа“, у: *Лексикон српског средњег века*, 104–106.

Поред воска, огроман значај имао је и мед. Употребљаван је као заслађивач у исхрани, а од њега је прављено и пиће звано медовина.⁵⁰ Манастири су били велики потрошачи меда, јер је то било главно средство за заслађивање хране како у посним тако и у мрсним данима.⁵¹

О значају који су имали пчелињи производи за манастире сведочи и једна одредба из Грачаничке повеље. Краљ Стефан Урош II Милутин је, издајући тај документ, између осталог одредио: *Или ко има пчелињак да даје о празнику свете Богородице мед; ко ли не да, а има, да поп сам узме.*⁵² Краљ је овим документом санкционисао избегавање давања меда манастиру, већ су сви зависни становници који су поседовали пчелињаке били дужни да дају овај производ (на овом месту није наглашена количина, тј. десетак као на другим местима). Било је чак допуштено поповима да сами узимају мед, уколико би подложници одбили да га дају, што није тако чест случај, барем када се има у виду сачувана писана заоставштина.

⁵⁰ Медовина је пиће које је конзумирано не само у српским, већ и осталим балканским земљама, затим међу другим Словенима, али свакако широм средњовековне Европе. Први помен пића од меда на простору Балкана може се пронаћи у спису Приска, ромејског писца који је стварао у V веку. Тачније, од заборава је сачувао податак о напитку које је носило назив *медос*, а конзумирало га је становништво које је живело на тлу данашње Војводине. Прецизније, Приск је записао следеће: *По селима су нам спремали храну, место жита просо, место вина медос (медовину), како се тамо зове. Византијски извори за историју народа Југославије I*, уредник Георгије Острогорски (Београд: Византолошки институт САН, 1955), 14–15.

У српским изворима нема сачуваних подробићних података о медовини. Момчило Спремић, „Пића“, у: *Лексикон српског средњег века*, 517–519; Исти, „Јело и пиће“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 131–132; Marko Popović, Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović, *Daily Life in Medieval Serbia*, 144.

Као што је већ речено, медовина није коришћена само на тлу Балкана, већ широм Европе. Примера ради, није се могла ни замислити гозба код Нордијаца без конзумирања медовине. John Haywood, *Viking. The Norse Warrior's (Unofficial) Manual* (London: Thames&Hudson Ltd, 2013), 6, 27–28. Поред мушкараца, и жене у Скандинавији су уживале у медовини. О реченом исцрпно у: Michael J. Enright, *Lady with a mead cup: ritual, prophecy, and lordship in the European warband from La Tene to the Viking Age* (Blackrock, Co. Dublin: Portland, OR: Four Courts Press, 1996). С друге стране, Руси су правили неколико врста медовине – слатку, суву, љуту. Георгије Вернадски, *Кијевска Русија*, прев. Урош Миливојевић (Београд: Утопија, 2013), 328.

⁵¹ Шећер је био скуп, стога је конзумиран углавном на дворовима владара и властеле, а допремали су га трговци из Приморја. Спремић, „Јело и пиће“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 127; Popović, Marjanović-Dušanić, Popović, *Daily Life in Medieval Serbia*, 143.

⁵² Михаљчић, *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, 150.

Пре него што чланак приведемо крају, ваља прозборити неколико речи и о категорији зависног становништва која се бавила поменути радњама.⁵³ Дакако, реч је о пчеларима, односно о улијарима, како се јављају у изворима. Додуше, већ је било говора о овој популацији средњовековних људи. Ипак, треба још истаћи чињеницу да су речени подложници често имали као једину обавезу старање о пчелињацима и пчелама својих господара. Ова тврдња може бити поткрепљена податком из извора. Наиме, краљ Стефан Урош II Милутин је на размеђу XIII и XIV века приложио манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља многа добра и људе, а између осталог је одредио: *...селишите именујемо Дубравице ниже Тавора... И ту посадих улијара именовем Добрена и с родом... а Добрен да рои улије црквије а не работе краљевству ми.*⁵⁴

Наравно, тај положај изискивао је и већу одговорност за поверену дужност, јер уколико би немаром пчелара страдале манастирске пчеле, ти работници су били у обавези да губитак надокнаде. Примера ради, када је краљ Стефан Урош II Милутин у повељи издатој Хиландару поклонио реченом манастиру пчелињак и пчеларе, он је у документ унео и одредбу: *И јако некоим временем погине улијаник, да га ти улијарије от себе постављају.*⁵⁵ Управо ова санкција, која је прописивала да пчелари морају да надокнаде штету уколико погине улијаник их је приморавала да савесно и уз доста бриге воде рачуна о повереним манастирским добрима.

На крају овог рукописа треба још једном поновити да је пчеларење била важна привредна грана у средњем веку, а сасвим сигурно и развијена на тлу српских земаља. Пчелари су како на доменима владара и властеле тако и на

⁵³ У РOMEјском царству је чак постојало дело у ком су сакупљена сва пољопривредна знања, укључујући и пчеларство. Тај спис се састојао из 20 књига, а понео је назив *Геопоника*, односно „пољопривредни радови“. Настао је у X веку, а та знања су прикупљена за цара Константина VII Порфирогенита. *Geoponika: Farm Work. A modern translation of the Roman and Byzantine farming handbook*, translated by Andrew Dalby (United Kingdom: Prospect Books, 2011).

⁵⁴ Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 617.

⁵⁵ Исто, 389.

манастирским метохијама били ослобађани осталих обавеза према господару земље, већ су само имали да се старају о пчелињацима. Стога, може се претпоставити да су се они радо бавили овом работом, која није изискивала превише труда и времена.⁵⁶ Узгред, у раду са примитивним кошницама са непокретним саћем један пчелар могао је без напрезања да опслужује и преко стотину кошница.⁵⁷ Не тако ретко, пчелари се поименично срећу у документима. Потребе за пчелињим производима задовољаване су и убирањем десетка од пчела, а ово давање је падало на плећа само зависног становништва које је поседовало кошнице.

Библиографија:

Вујошевић, Жарко. „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“. *Стари српски архив* 9 (2010): 111–133.

Geoponika: Farm Work. A modern translation of the Roman and Byzantine farming handbook. Translated by Andrew Dalby. United Kingdom: Prospect Books, 2011.

Драгичевић, Павле. „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“. *Стари српски архив* 10 (2011): 87–102.

Марјановић-Душанић, Смиља. „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“. *Стари српски архив* 4 (2005): 69–85.

Марјановић-Душанић, Смиља. „Хрисовуља краља Душана о даривању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару“. *Стари српски архив* 2 (2003): 55–68.

Михаљчић, Раде. *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*. Београд: САНУ, 2006.

Михаљчић, Раде. „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“. *Стари српски архив* 2 (2003): 85–97.

Мишић, Сениша. „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“. *Стари српски архив* 9 (2010): 75–86.

⁵⁶ Бубало, „Пчеларство“, у: *Лексикон српског средњег века*, 606–608.

⁵⁷ Бубало, „Улијари“, у: *Лексикон српског средњег века*, 760–761.

- Мишић, Синиша. „Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару“. *Стари српски архив* 4 (2005): 135–149.
- Мишић, Синиша, Тајана Суботин-Голубовић. *Светоарханђеловска хрисовуља*. Београд: Историјски институт, 2003.
- Мошин, Владимир, Сима Ђирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига 1, 1186–1321*. Београд: Историјски институт, 2011.
- Новаковић, Стојан. *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Српска краљевска академија, 1912.
- Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Priredili Hamid Hadžibegović, Adem Handžić. Ešref Kovačević (Sarajevo: Orijentalni institut, 1972).
- Соловјев, Александар *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*. Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1926.
- Соловјев, Александар, Владимир Мошин. *Грчке повеље српских владара*. Београд: Српска краљевска академија, 1936.
- Стојановић, Љубомир. *Старе српске повеље и писма I/1*. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1929.
- Фостиков, Александра. „Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“. *Стари српски архив* 13 (2014): 79–142.
- Бабингер, Франц. *Мехмед Освајач и његово доба*. Нови Сад: Матица српска, 1968.
- Благојевић, Милош. „О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља“. *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009): 149–165.
- Благојевић, Милош. *Србија у доба Немањића*. Београд: Вајат, 1989.
- Благојевић, Милош. *Српска државност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 2011.
- Ватен, Никола. „Успон Османлија (1451–1512)“. У: *Историја Османског царства*. Приредио Робер Мантран. 93–123. Београд: Clio, 2002.
- Вернадски, Георгије. *Кијевска Русија*. Предео Урош Миливојевић. Београд: Утопија, 2013.
- Веселиновић, Андрија. *Држава српских деспота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Enright, Michael J. *Lady with a mead cup: ritual, prophecy, and lordship in the European warband from La Tene to the Viking Age*. Blackrock, Co. Dublin: Portland, OR: Four Courts Press, 1996.
- Inaldžik, Halil. *Osmansko carstvo: klasično doba 1300–1600*. Београд: Утопија, 2003.

- Никола Миновић, *Пчеларење као делатност зависног становништва средњовековне Србије*
- Јанковић, Марија. *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*. (Београд: Историјски институт, 1985.
- Калић, Јованка. *Срби у позном средњем веку*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Катић, Реља В. *Српска средњовековна медицина*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1990.
- Катић, Реља В. *Сточарство средњовековне Србије*. Београд: САНУ, 1978.
- Катић, Татјана. *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*. Београд: Историјски институт, 2020.
- Ковачевић-Којић, Десанка. „О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника“. *Историјски часопис* 18 (1971): 143–152.
- Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ђирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1999.
- Миновић, Никола. „Војска“ као работа зависног становништва“. *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 46 (2016): 27–36.
- Миновић, Никола. „Земљорадничке работе зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“. *Зборник радова Народног музеја* 49 (2019): 25–40.
- Миновић, Никола. „Земљорадничке работе зависног становништва у српским земљама средњег века (2. део)“. *Зборник радова Народног музеја* 50 (2020): 51–70.
- Миновић, Никола. „Риболов и лов као работе зависног становништва (према манастирским повељама)“. *Зборник радова Народног музеја* 48 (2018): 7–21.
- Миновић, Никола. „Тврди град“: Градозиданије и градобљуденије као работе зависног становништва“. *Зборник радова Народног музеја* 47 (2017): 7–21.
- Мишић, Синиша. *Српско село у средњем веку*. Београд: Evoluta, 2019.
- Мишић, Синиша. *Хумска земља у средњем веку*. Београд: DBR International Publishing, 1996.
- Mrgić, Jelena. *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*. Beograd: EQUILIBRIUM, 2013.
- Мргић-Радојичић, Јелена. „Средњовековни човек и природа“. У: *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Приредиле Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић. 163–182. Београд: Clio, 2004.
- Николић, Милица. „Властелинство Свете Богородице на Љевиши“. *Историјски часопис* 23 (1976): 39–50.
- Popović, Marko, Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović. *Daily Life in Medieval Serbia*. Beograd: Clio; Institute for Balkan Studies; SASA, 2016.

Спремић, Момчило. „Јело и пиће“. У: *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Приредиле Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић. 113–138. Београд: Слио, 2004.

Станковић, Влада. *Краљ Милутин (1282–1321)*. Београд: Фреска, 2012.

Тошић, Ђуро. „Сточарство у средњовјековној требињској области“. *Историјски гласник* 1–2 (1995): 37–50.

Тошић, Ђуро. *Требињска област у средњем вијеку*. Београд: Историјски институт САНУ, 1998.

Ферјанчић, Божидар, Сима Ћирковић. *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Haywood, John. *Viking. The Norse Warrior's (Unofficial) Manual*. London: Thames & Hudson Ltd, 2013.

Nikola Minović, MA

Independent researcher

Čačak, Serbia

mnikola2702@gmail.com

Beekeeping as an activity of the dependent population of medieval Serbia

(According to monastery charters)

The Serbs were familiar with beekeeping even in their ancestral homeland. When they came to the Balkan Peninsula, they found landscapes suitable for this industry, so they continued doing it. Beekeeping was very important in the Middle Ages because it supplied products of vital importance for human life - honey, used both as a sweetener and an ingredient for a drink known as mead. Another essential product was wax. Wax-made candles were vital for Christian cults. Wax was also used in seals, wax tablets, and medicine. Due to the apparent significance of bee products, rulers and nobles in the Middle Ages' Serbian lands donated beehives and accompanying revenues to their churches and monasteries. Additionally, beekeepers

were also attached to churches and monasteries, i.e. people who were, thanks to their knowledge, able to take care of bees in an acceptable way. Churches and monasteries also had the right to collect a dozen bee products, i.e. the tax in kind from all dependent inhabitants who raised bees.

Keywords: the Middle Ages, dependent population, beekeeping, beekeepers, bees, wax, honey, mead, metochs, monastic charters.